

Onderzoek je eigen buurt

Omgevings- educatie op school

Inhoud

05

Vooraf

06

**Zappen in je buurt: lesmateriaal
voor de basisvorming**

08

Leerlijn onderzoekend leren

11

Netwerk omgevingseducatie

13

Project College De Brink in Laren

19

Achteraf

23

Bijlage: ScholierenPersBuro

Zappen in je buurt

Het lesmateriaal *Zappen in je buurt* van de Stichting Omgevingseducatie Gooi, Vecht- en Eemstreek bestaat uit een werkboek, een map met docenttoelichting, een onderzoeksschrift en een groot aantal onderzoeksoopdrachten. Het materiaal is geschreven voor twee niveaus: voor leerlingen van vmbo en voor leerlingen van havo/vwo. *Zappen in je buurt* is bedoeld voor vakoverstijgend gebruik en biedt de mogelijkheid tot allerlei combinaties van thema's en vakken. Een school die vakgericht wil beginnen met onderzoekend leren in de eigen omgeving, kan ook met het materiaal aan de slag.

Informatie en bestellingen

Stichting Omgevingseducatie Gooi, Vecht- en Eemstreek
 Lieven de Keylaan 41
 1222 LD Hilversum
 Telefoon/fax 035-685 75 98
 E-mail beeldschoon@wxs.nl

Website College De Brink

Op www.cdb.gsf.nl, de website van College De Brink, wordt een toelichting gegeven op het project.

Onderzoeksschrift vbo/mavo

Vooraf

Het staat er zo mooi, in de kern-doelen en de eindtermen: het omgevingsonderwijs. Maar hoe krijg je leerlingen tegenwoordig geïnteresseerd in hun eigen omgeving? De Stichting Omgevings-educatie Gooi, Vecht- en Eem-streek ging de uitdaging aan. Met medewerking van docenten en diverse instellingen uit de regio ontwikkelde zij het project *Zappen in je buurt*.

Het idee van een project omgevingsonderwijs is natuurlijk niet nieuw. Er bestaat immers al veel mooi materiaal voor scholen, kant en klaar, met opdrachten en handreikingen. *Zappen in je buurt* is echter niet zomaar een lesboekje. Het is haast een concept, een bijzondere combinatie van producten en diensten voor docenten, leerlingen én instellingen in de regio. Dankzij het project worden scholen en instellingen gestimuleerd om zeer nauw samen te werken aan de uitdaging leerlingen kennis te laten nemen en gebruik te laten maken van hun rijke culturele en historische omgeving. Het materiaal vereist daardoor wel een grote betrokkenheid van de *deelnemers*, maar dat vertaalt zich dan ook weer in een grote betrokkenheid bij de *leerlingen*.

Levensechte lessen

Dat niet over een nacht ijs is gegaan, blijkt wel uit de samenstelling van het materiaal. Er is niet alleen een versie voor havo/vwo-leerlingen ontwikkeld, maar ook voor leerlingen in het vmbo. En dat werkt. Juist ook vmbo-leerlingen zijn blij met de levensechte lessen. Het project stimuleert een actieve manier van lesgeven, en dat is nu ook juist

Leerling College De Brink fotografeert monument in Laren.

wat de vernieuwingen in de basisvorming ooit beoogden! Bovendien is er nagedacht over doorlopende leerlijnen. De stichting heeft voor ieder leerjaar, dus ook in de bovenbouw, vergelijkbaar lesmateriaal ontwikkeld.

Tot slot is er veel aandacht voor de samenwerking tussen allerlei disciplines, van geschiedenis en aardrijkskunde tot techniek en de kunstvakken. De buitenwereld is immers ook niet in hokjes te verdelen! Voor de kunstvakken betekent het bovendien een verbreding naar de historische omgeving en het cultureel erfgoed.

Modellen

Zappen in je buurt is, kortom, niet alleen inhoudelijk een goed voorbeeld van hoe omgevingsonderwijs vorm kan krijgen, maar biedt ook een model voor andere regio's. Modellen waarvan we er meer zouden kunnen gebruiken.

Marius Snyders
Erfgoed Actueel

Zappen in je buurt: lesmateriaal voor de basisvorming

***Zappen in je buurt* is lesmateriaal voor de basisvorming aan de hand waarvan leerlingen zelfstandig, actief en onderzoekend aan de slag kunnen gaan in hun eigen omgeving, begeleid door hun docent(en). Het materiaal bestaat uit een werkboek, onderzoekschrift, een docententoelichting en een groot aantal onderzoeksopdrachten. Het materiaal is er in twee versies: voor vmbo en voor havo/vwo. De Stichting Omgevingseducatie Gooi, Vecht- en Eemstreek begeleidt docenten en medewerkers van de instellingen in de werkwijze en methodiek.**

Als leerlingen eenmaal bezig zijn met foto's maken van gevelstenen, het interviewen van een ambtenaar in het gemeentehuis of met het ontwerpen van een nieuw park voor hun eigen woonplaats weten ze niet meer dat ze de onderwerpen aanvankelijk niet zo interessant vonden. Met *Zappen in je buurt* werkt onderzoek doen in de eigen woonplaats aanstekelijk en stimulerend. Levert een interview niet voldoende informatie op, dan ga je de volgende dag weer terug. Foto's die zijn mislukt, worden opnieuw gemaakt. Sta je voor een gesloten deur van het archief, dan maak je een nieuwe afspraak.

Natuurlijke context

Zappen in je buurt speelt zich af in een levens-echte, natuurlijke context, is maatschappelijk relevant en doet een beroep op het verantwoordelijkheidsgevoel van de leerling. Ongemerkt is de leerling bezig met vakoverstijgend werken, met de samenhang tussen afzonderlijke vakken en wordt

een groot scala aan vaardigheden geoefend, zoals goed vragen stellen, juiste gegevens verzamelen en leren presenteren. Het resultaat van het onderzoek wordt gepresenteerd in de klas, op school of op een andere locatie, zoals bijvoorbeeld de raadzaal van het gemeentehuis.

Voor de docent verandert het lesgeven in begeleiden, sturen, coachen: een spannende uitdaging. De mate van coaching hangt af het niveau van de leerling en de ervaring met het zelfstandig doen

Leerlingen houden een straatinterview: 'Wat vindt u van de Brink als middelpunt van Laren?'

van onderzoek. De docent weet van tevoren niet precies wat het resultaat van het onderzoek zal zijn. Geregeld zijn docenten verbaasd en verrast als leerlingen terugkomen en zelf een nieuwe vindplaats met interessant bronnenmateriaal hebben ontdekt of een eigen interpretatie hebben gegeven van gevonden materiaal. Dat maakt het werken met *Zappen in je buurt* leuk en interessant voor alle betrokkenen en onderwijskundig voldoet het aan de eisen van de basisvorming.

Samenwerkingsverband

Sinds haar oprichting in 1994 maakt de Stichting Omgevingseducatie Gooi, Vecht- en Eemstreek samenwerking tussen school en omgeving mogelijk. De stichting is opgericht als reactie op de basisvorming, waarin het betrekken van de omgeving bij de leerstof bij vele vakken staat genoemd. Zij werkt vanuit een breed samenwerkingsverband tussen alle scholen voor voortgezet onderwijs en alle culturele instellingen, alle natuureducatie-instellingen en andere van belang zijnde organisaties en bedrijven. Het streven is in dat samenwerkingsverband materiaal voor het ontdekken van de eigen omgeving door leerlingen in de basisvorming samen te

'Het foto's maken was ook hartstikke leuk. Vooral met een digitale camera, want dat is wel heel iets anders dan een gewone.'

stellen. De bedoeling is dat alle instellingen die informatie hebben over het onderzoeksonderwerp daarbij worden betrokken en dat de stichting als regionaal coördinatiepunt functioneert tussen cultuur en school. Wil je omgevingseducatie en cultuur- en erfgoededucatie een structurele plaats geven in het onderwijs, dan is het volgens de Stichting Omgevingseducatie noodzakelijk dat een ondersteunende/coördinerende organisatie per regio de taak krijgt om de relatie met de scholen

enerzijds en met de culturele instellingen anderzijds op te bouwen en in stand te houden. Daarvoor kan een netwerk omgevingsonderwijs in de regio worden gecreëerd.

De Stichting Omgevingseducatie wil haar doel bereiken door:

- het ontwikkelen van lesmateriaal;
- kennismaking voor docenten met de omgeving;
- informeren en instrueren van betrokken instellingen over de werkwijze van *Zappen in je buurt* en de begeleiding van de leerlingen;
- het vergroten van de toegankelijkheid van de instellingen.

Streekreeks

Door de stichting gemaakt lesmateriaal wordt gepubliceerd onder de titel *Streekreeks*. Inmiddels zijn vier delen voor de basisvorming verschenen. De *Streekreeks* voor de bovenbouw bestaat uit vier praktische opdrachten voor geschiedenis, aardrijkskunde, economie, en culturele en kunstzinnige vorming (CKV). De eerste opdrachten voor de profielwerkstukken verschijnen in het najaar van 2000.

Zappen in je buurt is het vierde deel in de *Streekreeks* en is

samengesteld in nauwe samenwerking met de SLO, Stichting Leerplan Ontwikkeling. Het concept is gebaseerd op de kerndoelen van de basisvorming: zelfstandig, actief, onderzoekend leren en presenteren.

De publicatie *Onderzoek je eigen buurt. Omgevingseducatie op school* geeft een uitgebreide beschrijving van de aanpak en werkwijze van *Zappen in je buurt*, geïllustreerd met de uitvoering op de vmbo-school College De Brink in Laren, aangevuld met enkele ervaringen van de vmbo-school Groot Goylant in Hilversum.

Leerlijn onderzoekend leren

De Stichting Omgevingseducatie beoogt een leerlijn omgevingsonderwijs te ontwikkelen die loopt van de eerste klas tot en met de laatste klas van het voortgezet onderwijs, zowel voor vmbo als voor havo/vwo. De leerlingen maken in de eerste klas kennis met onderzoekend leren in de eigen omgeving op voorgestructureerde wijze en eindigen met zelfstandige uitvoering van praktische opdrachten in de bovenbouw en een profielwerkstuk in het eindexamenjaar.

Eerste klas: voorgestructureerd

Leerlingen in de eerste klas van het voortgezet onderwijs starten in een groepje van drie met onderzoekend leren in de eigen omgeving met behulp van voorgestructureerde onderzoeksopdrachten en een onderzoeksschrift van *Zappen in je buurt*. Ze maken kennis met het onderzoeksstappenplan dat uit vijf stappen bestaat. In het schrift beschrijven de leerlingen wat ze bij elke stap moeten doen en leggen dat voor aan de begeleidende docent.

Vijfstappenplan

Het onderzoeksstappenplan aan de hand waarvan de leerlingen aan het werk worden gezet, ziet er zo uit:

• Stap 1: Wat ga je onderzoeken?

De hoofdvraag en de deelvragen worden gegeven.

• Stap 2: Hoe ga je onderzoeken?

Uitgelegd wordt welke onderzoeksactiviteiten ondernomen moeten worden om de juiste gegevens te verzamelen. In de voorgestructureerde

opdrachten wordt per deelvraag aangegeven welke gegevens de leerlingen waar kunnen vinden. Ook de onderzoekstechnieken, zoals interviewen, enquêteren, telefoneren, observeren, tellen, worden gedeeltelijk voorgestructureerd. Extra hulpbladen geven per onderzoeksactiviteit, zoals bijvoorbeeld een museumbezoek, suggesties en tips. In het onderzoeksschrift schrijven de leerlingen precies wie wat gaat doen, waar en wanneer: ze vullen het onderzoeksplan en het werkplan in. Ook maken ze interview- en enquêteformulieren klaar. Na goedkeuring van de docent kunnen de leerlingen de omgeving in om gegevens te verzamelen.

Naar de plaatselijke horeca: 'Ik ben geen kunstenaar, maar ik eet hier graag.'

• Stap 3: Wat is de uitkomst?

Deze stap geeft richtlijnen voor het samenvatten en ordenen van de verzamelde gegevens per deelvraag. De leerlingen beantwoorden elke deelvraag, waarna ze in eigen woorden het antwoord geven op de hoofdvraag. Bij deze stap hoort ook het formuleren van de eigen mening.

• **Stap 4: Hoe presenteert je het onderzoek?**

In het onderzoeksschrift schrijft de leerling het presentatieplan op: doel, doelgroep, tijdpad, benodigdheden. De leerlingen en/of docent kiezen in welke vorm het onderzoek wordt gepresenteerd (poster, brochure, muurkrant, film, Power Point, fotoserie). De leerlingen presenteren aan elkaar of in groter verband in of buiten de school.

• **Stap 5: Hoe ging het onderzoek?**

Na de presentatie kijken de leerlingen terug op het verloop van het onderzoek en zeggen wat de volgende keer anders en beter kan.

Tweede en derde leerjaar: zelfstandiger

In de map met onderzoeksopdrachten van *Zappen in je buurt* zitten opdrachten voor het tweede en derde leerjaar. Deze opdrachten hebben een minder gesloten karakter. Ze zijn minder voor-gestructureerd en minder concreet, maar analyserender en complexer. De leerlingen moeten met minder concrete richtlijnen en zelfstandiger het onderzoeksplan en werkplan invullen en de gegevens verzamelen. Er worden meer instellingen en andere organisaties in de omgeving bij betrokken.

Bovenbouw: praktische opdrachten

Als vervolg op de onderzoeksopdrachten heeft de Stichting Omgevingseducatie praktische opdrachten met regionale onderwerpen ontwikkeld. Bijvoorbeeld: de industrialisatie in de regio, industrieel erfgoed (geschiedenis) en de landschap-pelijke diversiteit in de Gooise Noordflank (aardrijkskunde). De auteur (docent uit de regio) heeft samen met een medewerker van Omgevings-educatie research gedaan naar de onderwerpen, en bronnen en vindplaatsen worden erbij geleverd. Het aantal studielasturen, benodigdheden en presentatiesuggesties geven de leerling de nodige hulp, waardoor ze met de opdracht geheel zelfstandig aan de slag kunnen. Coachings-momenten worden in de docentenhandleiding nauwkeurig aangegeven.

Ook voor CKV havo/vwo zijn praktische opdrach-ten/activiteiten samengesteld over architectuur, Laren als kunstenaarsdorp, audiovisuele vorm-geving en computervormgeving, en kunstgaleries.

Eindexamenjaar: profielwerkstukken

In het eindexamenjaar kunnen de leerlingen hun profielwerkstuk met een thema uit de regio maken. Dit jaar worden op twee scholen opdrach-ten voor werkstukken voor het profiel Economie en Maatschappij getest. Getest worden opdrach-ten in gesloten en in open vorm. Vragen als: welke en hoeveel deelvragen geef je, waarom wel of niet, hoe complex maak je de opdracht, zijn belangrijke discussiepunten geweest. Ook werd gebruikgemaakt van de Cultuurhistorische Waardenkaart Gooi en Vechtstreek, een uitgave van de provincie Noord-Holland die ruime educa-tieve mogelijkheden biedt als startpunt voor nader onderzoek en als encyclopedie.

De Stichting Omgevingseducatie zal de komende jaren een reeks praktische opdrachten en opdrach-ten voor profielwerkstukken samenstellen, zodat docent en/of leerling het onderwerp dat hen aan-sprekt kan kiezen.

Opdrachten

Zappen in je buurt bestaat uit een groot aantal opdrachten verdeeld over vijf subthema's: wonen, werken, voorzieningen, natuur en verkeer. Voor elk thema is een geschiedenis-, een aardrijks-kunde-, een economieopdracht en een opdracht voor beeldende vakken gemaakt. Bij het thema wonen bijvoorbeeld gaat de geschiedenisopdracht over de geschiedenis van de wijk of gemeente (historie, cultuurhistorie en cultureel erfgoed). De aardrijkskundeopdracht gaat over de inrichting van de wijk (ruimtelijke ordening), de economie-opdracht over de kosten van wonen in de wijk (huur- en koopprijzen, markt) en de beeldende opdracht over de vormgeving van de wijk (archi-tectuur). De samenhang tussen de vakken is daarbij duidelijk aanwezig.

De opdrachten zijn landelijk te gebruiken, bovendien kunnen docenten ze naar behoefte uitbreiden of aanpassen, met behulp van een diskette in de map. Voor het project op College De Brink in Laren zijn de opdrachten op de maat van de school en de locatie toegespitst.

Vaardigheden

Veel belangrijke vaardigheden, genoemd in de kerndoelen van de basisvorming, worden geoefend met *Zappen in je buurt*, zoals het formuleren van vragen die leiden tot meer informatie over het onderwerp; het plannen en samenwerken; gegevens verzamelen uit primaire en secundaire bronnen; het leren gebruikmaken van instellingen in de omgeving; het verwerken, selecteren en ordenen van gegevens; het vormgeven en presenteren van het resultaat van het onderzoek; het formuleren en verdedigen van een eigen standpunt; het evalueren.

Naast deze algemene vaardigheden komen ook de vakinhoudelijke vaardigheden aan bod. Enkele voorbeelden: gebruik leren maken van historisch bronmateriaal; leren werken met geografische kaarten; het maken van plattegronden; economie en openbaar bestuur beschrijven; economische aspecten van wonen.

In *Zappen in je buurt* is de samenhang tussen de vakken een belangrijk didactisch uitgangspunt dat belangrijke meerwaarde biedt ten opzichte van vakgericht lesmateriaal voor omgevingsonderwijs.

De samenwerking tussen de vakken wordt door dit lesmateriaal gestimuleerd en geconcretiseerd.

Beoordeling

De docenten maken van tevoren aan de leerlingen bekend hoe zij het onderzoek zullen beoordelen.

De richtlijnen voor beoordeling zijn in het materiaal opgenomen: een planning en werkverdeling maken; keuze maken uit verschillende bronnen; het beantwoorden van deelvragen die samen het antwoord op de hoofdvraag dekken; het formuleren van de eigen mening; het beschrijven van

het hele onderzoeksproces en de conclusie in de presentatie. Het onderzoeksschrift biedt een heldere weerslag van het proces van het onderzoek en de presentatie toont het inhoudelijke resultaat.

Najaar 2000 verschijnt bij het Cito een beoordelingsmodel voor het doen van onderzoek in de eigen omgeving voor geschiedenis, aardrijkskunde en economie. Dit model biedt de mogelijkheid om per onderzoeksstap de leerling te beoordelen en te begeleiden in de leerlijn.

Ondersteuning

De Stichting Omgevingseducatie biedt uitgebreide ondersteuning bij het opzetten en uitvoeren van kennismakingsprojecten in de eerste klas. Na de eerste klas adviseert zij om de lessen omgevingsonderwijs in het tweede en derde leerjaar te integreren in het jaarprogramma. Ook daarbij wordt de gewenste ondersteuning geboden.

Essentieel bij de ondersteuning is dat een medewerker van Omgevingseducatie research verricht in de omgeving van de school en de contacten legt met instellingen, organisaties of particulieren die nodig zijn voor de uitvoering van het project.

Voor de uitvoering van de opdrachten door de leerlingen is het van groot belang dat bronnenmateriaal en vindplaatsen, passend bij de thema's, in kaart zijn gebracht. Ook de medewerkers van de betrokken instellingen worden geïnstrueerd over de begeleiding van de leerlingen. Leerlingen moet de weg gewezen worden in het museum of het archief, zodat ze zelfstandig aan hun opdracht kunnen werken. De medewerkers geven geen oplossingen of antwoorden, wel ondersteuning. De mate van begeleiding hangt ook weer af van het niveau van de leerling.

Netwerk omgevingseducatie

De Stichting Omgevingseducatie is, na enige jaren te hebben gewerkt met individuele, enthousiaste en gemotiveerde docenten, in het schooljaar 1999-2000 begonnen met een pilot voor het opzetten van een netwerk. Zo wil zij meer docenten enthousiast maken en het draagvlak voor omgevingseducatie in de school verbreden; ook docenten van College De Brink namen daaraan deel. Met de evaluatiegegevens van deze pilot zal het netwerk omgevingsonderwijs in de regio verder worden uitgebouwd

Rijke schatkamer

Doel van het netwerk is dat docenten elkaar stimuleren en inspireren om de omgeving te gebruiken als rijke schatkamer van gegevens, observatiemogelijkheden en voorbeelden. Een andere belangrijke doelstelling is dat de scholen en instellingen elkaar leren kennen en dat de vraag van de school en datgene wat de instellingen te bieden hebben steeds scherper op elkaar kunnen worden afgestemd. De Stichting Omgevingseducatie wil hierbij ondersteunen en coördineren.

Tussen september 1999 en februari 2000 zijn vier netwerkbijeenkomsten gehouden waaraan vijf scholen deelnamen. Per school deden twee tot drie docenten mee. De auteurs van *Zappen in je buurt* leverden met hun kennis en ervaring een belangrijke bijdrage. Enkele docenten hadden al gewerkt met *Zappen in je buurt*, maar de meesten niet.

Voorwaarde voor deelname was dat de docenten per school tenminste twee verschillende vaksecties vertegenwoordigden: geschiedenis of aardrijkskunde of economie of beeldende vakken. Deze voorwaarde was gesteld om het vakoverstijgende

Leerlingen verzamelen op school informatie uit boeken en tijdschriften.

element in omgevingsonderwijs te garanderen. In juni 2000 is het pilotproject geëvalueerd en een opzet gemaakt voor een vervolg in 2000-2001. Dankzij subsidie konden de kosten per deelnemende school laag gehouden worden: f 2.500 voor de netwerkbijeenkomsten en begeleiding op maat aan de school.

Onderwijsdoelen

Op het netwerkprogramma stond een toelichting van de SLO over de didactische waarde van omgevingsonderwijs en de koppeling met de kerndoelen basisvorming en de domeinen Tweede Fase. Omgevingsonderwijs sluit aan bij de kern van de basisvorming: Toepassing Vaardigheden Samenhang en bij algemene onderwijsdoelen, vooral bij de vakoverstijgende thema's: de leerling krijgt zicht op relaties met de persoonlijke en maatschappelijke omgeving op het gebied van de kunst- en cultuureducatie, natuureducatie, duurzame ontwikkeling en het functioneren in de eigen omgeving.

Andere algemene onderwijsdoelen waar omgevingsonderwijs bij aansluit zijn: leren uitvoeren in zoveel mogelijk herkenbare situaties, leren leren, leren communiceren, en leren reflecteren op het

leerproces. (In: *Relaties in beeld. Kerndoelen basisvorming*, ministerie OCenW 1998)

Praktische opdrachten met thema's uit de regio sluiten aan bij de kern van de Tweede Fase: zelfstandig en onderzoekend leren en bij de vakinhoudelijke domeinen.

In de regio

Enkele culturele instellingen in de regio - het Goois Museum, het Streekarchief en het Bezoekerscentrum 's-Graveland van Natuurmonumenten - leverden bijdragen aan het netwerkprogramma. Hun medewerkers vertelden over hun activiteiten en aanbod, speciaal gericht op het onderwijs en gekoppeld aan *Zappen in je buurt*. Zij maakten duidelijk hoe zij leerlingen ontvangen en begeleiden. Zij legden uit aan welke regels leerlingen zich hebben te houden: zo nodig tijdig een afspraak maken, met een concrete vraag komen die is gecontroleerd door docenten, de opdracht meenemen, voldoende tijd nemen en niet pas de dag voordat de opdracht af moet zijn opdagen.

De netwerkdeelnemers voerden ook zelf een onderzoekopdracht uit in het Streekarchief en het Goois Museum.

Het netwerk is niet alleen belangrijk voor docenten, maar ook voor de betrokken instellingen: zij raken geïnformeerd over de wensen en ideeën van de docenten. Wensen van docenten zijn onder andere: geef geen kant-en-klare antwoorden aan de leerlingen, maar help ze op weg; geef niet te veel informatie; reageer op vragen via de telefoon of e-mail; organiseer een klassikaal kennismakingsbezoek en maak dat interessant en spannend; laat ze het depot van een museum zien en andere voorwerpen en documenten die tot de verbeelding van de leerling spreken. Later kunnen leerlingen dan een individueel bezoek brengen.

Workshop onderzoekstechniek

Een medewerker van stichting Jongeren Onderwijs Media (JOM) gaf aan docenten een workshop

onderzoekstechniek. De deelnemers konden oefenen met enkele onderzoekstechnieken en presentatievormen: interviewen, beeldopnamen maken, een radio-item maken, en een artikel schrijven.

Werkopdrachten

Tussen de netwerkbijeenkomsten door moesten de deelnemers werkopdrachten maken, waarmee ze hun eigen plan voor het werken met *Zappen in je buurt* in de klas in kaart konden brengen. In de werkopdrachten werd van de docenten gevraagd keuzes te maken voor de vorm, inhoud en organisatie van het project. Zij moesten vragen beantwoorden als: hoe gaat u te werk in de gewone lessen, in projectvorm of in een combinatie daarvan; met welke vakken werkt u; welk gebied of locatie wordt het onderzoeksgebied; hoe pakt u de coaching aan?

De werkopdrachten werden besproken. De auteurs van *Zappen in je buurt* gaven tips en suggesties: zorg ervoor dat het onderzoeksschrift strak en helder wordt ingevuld, dat geeft inzicht in de planning en de activiteiten van de leerling. Spreek duidelijke coachingsmomenten af: nadat stap 1 en 2 zijn ingevuld, kom je langs. De docent controleert of er voldoende en juiste gegevens verzameld zullen worden, zodat de deelvragen en hoofdvraag beantwoord kunnen worden. Zijn de afspraken met de instellingen en/of de geïnterviewden goed geregeld? Vanaf het begin moet duidelijk zijn welke presentatievorm is gekozen. Maak groepjes van drie leerlingen per opdracht. Zorg dat alles wat de leerlingen nodig hebben aan opdrachten en hulpbladen tijdig is gekopieerd. Tussen februari en juni 2000 gingen vier van de vijf scholen aan de slag, begeleid door de Stichting Omgevingseducatie.

Project College De Brink in Laren

De docenten van College De Brink in Laren hadden geen ervaring met onderzoekend leren. Ze wilden graag beginnen met een klein en overzichtelijk project voor het derde leerjaar, vanuit de vakken geschiedenis en aardrijkskunde en in de zeer directe omgeving van de school. De twee docenten van College De Brink die ook hadden deelgenomen aan het netwerkprogramma maakten samen met drie collega's het programma en de inhoud van het project, met steun van de projectleider en een projectmedewerker (een leraar kunstgeschiedenis in opleiding) van de Stichting Omgevingseducatie.

Keuzes maken

De docenten van College De Brink maakten keuzes voor ze met het project begonnen. Ze kozen voor:

- de uitvoering van het project met drie derde klassen mavo;
- de vakken geschiedenis en aardrijkskunde;
- een combinatie van gewone lessen en een uitgeroosterde onderzoeksdag;
- de directe omgeving van de school - rondom de Brink in Laren - als onderzoeksgebied;
- een verdeling van onderzoekstechnieken over de verschillende opdrachten: gegevens uit boeken halen, interviewen, enquêteren, fotograferen, observeren, tellen, telefonische afspraken maken, bezoek enkele culturele instellingen en gegevens verzamelen bij de gemeente;
- presentatie van de resultaten van twee klassen in de vorm van posters en werkstukken en van de overige klas in de vorm van een krant;
- tentoonstelling met presentatie door de leerlingen aan ouders en betrokkenen van de cultu-

Leerling in actie in het onderzoeksgebied: de directe omgeving van de school.

rele instellingen en gemeente op een avond in de aula;

- tentoonstelling in de plaatselijke bibliotheek.

De docenten regelden ook de inhoud en indeling van de lessenserie, het uitroosteren van lessen en de planning van de onderzoeksdag, een bericht aan de ouders, de planning en organisatie van de presentatieavond, de uitnodigingen voor de

Op bezoek bij de Larense molenaar. Na afloop: 'Hij doet nog steeds dienst als graanmolen. Het is een echte bezienswaardigheid geworden voor de toeristen.'

presentatieavond, en het inschakelen van van de lokale pers.

Plaatselijke research

De projectmedewerker ging in Laren op onderzoek naar bronnen en vindplaatsen voor de onderwerpen van de toegespitste opdrachten van *Zappen in je buurt*. Er werd contact gelegd met de Historische Kring Laren, de openbare bibliotheek, de stichting Oude Landbouwgewassen, het Singer Museum, de afdeling groen en de afdeling monumenten van de gemeente. Zij kregen uitleg over de werkwijze van de opdrachten en over de wijze waarop zij de leerlingen kunnen helpen. Alle instellingen zegden enthousiast hun medewerking toe. Ze zochten passende bronnen en documentatie bij de onderzoeksonderwerpen en ze bereidden hun interview of rondleiding voor.

De Stichting Omgevingseducatie hecht veel

waarde aan deze research en aan voorbereiding van de meewerkende instellingen. Niet alleen voor docenten en leerlingen is onderzoekend leren in de eigen omgeving immers nieuw, ook van de instellingen in de regio wordt een andere wijze van begeleiding en ondersteuning gevraagd dan zij gewend zijn.

De voorzitter van de Historische Kring in Laren gaf de leerlingen een gastles met dia's over de geschiedenis van Laren. Zo werd de aandacht gericht op het onderzoeksgebied en

gingen de onderwerpen leven bij de leerlingen. Met de openbare bibliotheek werd afgesproken dat de door de projectmedewerker geselecteerde boeken en artikelen in de school zelf zouden liggen, ter raadpleging op de gekozen onderzoeksdag. Omdat het project toch al zo nieuw en veelzijdig was, is een zelfstandig bezoek aan de bibliotheek niet opgenomen.

De klassen werden verdeeld in groepjes van drie, dat betekende acht opdrachten in een klas van 25 leerlingen.

Opdrachten geschiedenis en aardrijkskunde

• Onderwerp: Monumenten in Laren en hun functie

Onderzoeksvraag: Waarom zijn deze gebouwen monumenten? Welke functie hadden ze vroeger en welke functie hebben ze nu?

Methode: Informatie zoeken in boeken op school, monumenten fotograferen, interview met bewoners/gebruikers: een restaurant, een café en een buurthuis, interview met afdeling monumentenzorg van de gemeente.

• Onderwerp: Laren en haar bewoners, vroeger en nu

Onderzoeksvraag: Wie woonden er vroeger in Laren en wie wonen er nu?

Methode: Informatie zoeken in boeken over drie huizen, de drie huizen fotograferen, telefonisch interview Historische Kring, enquête huidige bewoners.

• Onderwerp: Van zandpad naar doorgaande weg

Onderzoeksvraag: Welke functie hadden de straten vroeger en welke functie hebben de straten nu?

Methode: Informatie zoeken in boeken op school, historische en huidige plattegrond vergelijken, foto's maken, interview Historische Kring.

• Onderwerp: De Brink als middelpunt van Laren

Onderzoeksvraag: Wat was de oorspronkelijke functie van de Brink en welke functie heeft de Brink nu?

Methode: Informatie zoeken in boeken op school, plattegrond van de Brink tekenen, monumenten op de Brink fotograferen en beschrijven, straatinterview.

• Onderwerp: De Gooische Moordenaar (openbaar vervoer vroeger en nu)

Onderzoeksvraag: Hoe kwam in Laren het openbaar vervoer op gang en hoe is de situatie nu?

Methode: Informatie zoeken in boeken op school, foto's van locatie en beeld van het oude station, plattegrond tekenen van de vroegere route van de tram, straatinterview over het huidige openbaar vervoer.

• Onderwerp: Groen in Laren, vroeger en nu

Onderzoeksvraag: Hoe groen was Laren honderd jaar geleden en hoe groen is Laren nu?

Methode: Informatie zoeken in boeken op school, fotograferen van cultuurhistorische stukken groen, telefonisch interview afdeling groen gemeente, interview stichting Oude Landbouwgewassen

• Onderwerp: Van buurtwinkel tot supermarkt

Onderzoeksvraag: Welke functies hadden de winkels vroeger en welke functies hebben de winkels nu in het dorp?

Methode: Informatie zoeken in boeken op school, interview bejaardenhuis, inventariseren winkels en enquête winkelstraat

• Onderwerp: Voorzieningen in Laren, vroeger en nu

Onderzoeksvraag: Welke voorzieningen waren er ongeveer honderd jaar geleden in Laren en welke voorzieningen zijn er nu?

Methode: Informatie zoeken in boeken op school, gemeentegids, interview over enkele speciale voorzieningen, bezoek Singer Museum.

Opdrachten beeldende vakken

- **Onderwerp: Brink van de Brinkers**

Opdracht (handvaardigheid): Maak een nieuw ontwerp voor de Brink of voor een onderdeel daarvan.

- **Onderwerp: Naar aanleiding van het portret 'Larense boer' door F. Hart Nibbrig.**

Opdracht (tekenen): Maak een portret van een van de drie oude inwoners van Laren die komen poseren in de klas.

- **Onderwerp: Naar aanleiding van het schilderij 'Uitgang van de R.K. Oude Sint Janskerk te Laren' van S.C. Bosch Reitz.**

Opdracht (tekenen): Plaats de kerkgangers in de huidige tijd.

Volgend jaar

De Stichting Omgevingseducatie had per onderwerp sets samengesteld met daarin de opdracht met de interview- en enquêteformulieren; een lijst van instellingen met adres, contactpersoon en openingstijden; hulpbladen over de onderzoekstechnieken (interview, fotograferen enzovoort) en plattegronden. Op de enquête- en interviewformulieren waren vier vragen gegeven, die door de leerlingen moesten worden aangevuld tot zes vragen.

Deze sets en het draaiboek dat de docenten hebben gemaakt, kunnen na bijstelling volgend schooljaar zo weer uit de kast worden gehaald en eventueel uitgebreid met nog andere onderwerpen van dezelfde of andere vakken. De stichting begeleidt de docenten bij het ontwerpen van nieuwe opdrachten. De docenten leggen in het tweede jaar - voor zover gewenst met ondersteuning van de stichting - zelf het contact met de instellingen.

Onverwachte ontmoeting met een bekende inwoner van Laren: leerlinge interviewt Mireille Bekooy in het café.

Programma met de klas

Het leerlingenprogramma op College De Brink was gespreid over drie weken.

• Voorbereiding in de klas

Aan de hand van het werkboek en onderzoekschrift van *Zappen in je buurt* werd met de klas in de eerste week in de geschiedenis- en aardrijkskundelessen geoefend met het doen van onderzoek. Alle onderzoeksstappen werden doorgenomen en besproken. Voor leerlingen is het belangrijk dat ze de logica begrijpen van onderzoek doen, dat verhoogt het inzicht en de zelfstandigheid.

Daarna volgde de gastles door de voorzitter van de Historische Kring Laren aan de drie derde klassen gezamenlijk. Vervolgens werden aan het eind van de eerste week, weer tijdens de geschiedenis- en aardrijkskundelessen, de groepjes samengesteld, de onderzoekopdrachten uitgedeeld en bestudeerd. Begin tweede week werd stap 1 en 2 van het onderzoeksschrift ingevuld, tot en met het onderzoeksplan en het werkplan. Het interviewen en telefonisch afspraken maken werd geoefend.

• Naar buiten: gegevens verzamelen

Als de docent het ingevulde onderzoeksplan en het werkplan had goedgekeurd, gingen de leerlingen op een uitgeroosterde ochtend de omgeving in om de gegevens verzamelen. De docenten van College De Brink hadden hiervoor een heldere en strakke structuur opgezet. Er was een rooster gemaakt voor de drie klassen zodat ze beurtelings boeken konden bekijken en op pad konden gaan.

Veel leerlingen hadden al eerder in de week, na paraaf van hun docent, afspraken gemaakt met enkele instellingen. Andere leerlingen maakten 's morgens de afspraak. Als de afspraak niet voor

Foto's kiezen voor de leerlingenkrant.

die dag kon worden gemaakt, deed de leerling dat op een andere dag in huiswerktijd. Twee docenten stonden op een afgesproken plek in Laren, zodat leerlingen met vragen bij hen terecht konden. Overall in het dorp liepen groepjes leerlingen te fotograferen, te interviewen of te enquêteren. Aanvankelijk hier en daar met enige schroom, maar die verloren de leerlingen snel. Ook werd er gemopperd: niet iedereen wilde meewerken aan een interview. Dat betekende dat ze het opnieuw moesten proberen bij iemand anders en dat vergde soms doorzettingsvermogen. De vasthoudendheid groeide echter, zodat iedereen z'n informatie had aan het einde van de dag. Zelfs voor de kroegbaas, die het tweede groepje leerlingen eigenlijk niet wilde ontvangen, deinsden de leerlingen niet terug.

• Verwerking

Tijdens de lessen zijn in de derde week de gegevens geordend en samengevat, zodat de deelvra-

gen en de hoofdvraag beantwoord kunnen worden. Stap 3 wordt ingevuld, waarbij ook de eigen mening moet worden geformuleerd. Bij stap 4 wordt het presentatieplan ingevuld, de taken verdeeld en als de docent het plan goedkeurt, kunnen de leerlingen de posters en boekjes in elkaar zetten. Richtlijnen daarvoor staan aangegeven op de opdrachten en op de extra hulpbladen. Eén klas maakte onder begeleiding van JOM een eigen krant (zie de bijlage). Deze groep leerlingen was op pad gestuurd met digitale camera's om foto's te maken voor de krant.

• Presentatie

Tenslotte werd de presentatieavond gehouden. Alle werkstukken werden tentoongesteld in de aula van de school. Genodigd waren alle ouders en collega's, de directie van de school, de betrokken instellingen, de drie oude mensen die poseerden voor de leerlingen, de wethouder van onderwijs. De werkstukken waren aantrekkelijk en overzichtelijk tentoongesteld. De belangstelling van ouders en betrokkenen op school was groot. Zes groepjes leerlingen gaven een Power Point-presentatie, met vaste stem en een goed verhaal. Opvallendste bijdrage was (in het kader van de beeldende vakken) een voorstel voor een nieuw beeld op de Brink: een wulpse partij water-spuwende borsten. Een maquette ervan werd aangeboden aan de wethouder. De eindresultaten waren heel verschillend, maar nooit voorspelbaar. De opdrachten voor tekenen en handvaardigheid spraken het meest tot de verbeelding. Het officiële tintje werd verleend door de voorzitter van de Historische Kring, die zijn grote waardering uitsprak voor het verrichte werk. De door een van de klassen gemaakte krant werd verstuurd naar de achthonderd leden van de Historische Kring in Laren en Blaricum.

Publiciteit

De Stichting Omgevingseducatie coördineerde en stimuleerde publiciteit in lokale en regionale pers, tijdschriften, nieuwsbrieven van musea en dergelijke. In het tijdschrift van de Historische Kring Laren werden meermalen artikeltjes van de leerlingen gepubliceerd. In de lokale pers is twee keer aandacht besteed aan het project. In vier radio-uitzendingen vertelden leerlingen zelf over het project en hun ervaringen. De werkstukken werden tentoongesteld in de plaatselijke bibliotheek. De school heeft het project op zijn website gezet: www.cdb.gsf.nl. Al deze verschillende vormen van publiciteit stimuleerden de leerlingen, docenten en directie en versterkten de status van deze manier van werken. Een docent: 'Leerlingen ervaren dat hun werk serieus wordt genomen, het gaat de maatschappij in.'

Asielzoekerskinderen

In één klas op College De Brink zit een relatief groot aantal leerlingen uit het asielzoekerscentrum Crailo. Voor deze leerlingen was het begin van het project het allermoeilijkst en ze hadden nogal wat weerstand: de onderwerpen stonden ver van hun bed en hun leefwereld. Dat veranderde toen ze zelf actief aan de slag gingen, waardoor hun eigen ideeën en slagvaardigheid werd gestimuleerd. Juist voor deze leerlingen is het belangrijk om bijvoorbeeld eens het gemeentehuis in te gaan voor een interview, de eigenaar van een restaurant vragen te stellen of met een mijnheer van de Historische Kring door het dorp te lopen. Vreemde mensen aanspreken op straat, terwijl je weet dat je Nederlands nog niet zo goed is, vraagt moed en durf. Docenten merkten dat het zelfvertrouwen van deze leerlingen al doende groeide. Dat geldt ook voor het telefonisch afspraken maken voor een interview. Een goede oefening was het Nederlands spreken in het openbaar tijdens de presentatieavond voor een gevulde schoolaula en meewerken aan een radio-uitzending.

Achteraf

Aanvankelijk waren de docenten huiverig voor een project als dit. Een dergelijke manier van werken was compleet nieuw. De netwerkbijeenkomsten hebben de docenten van College De Brink de stimulans gegeven een begin te maken, hoewel het geheel hen toen nog lang niet duidelijk voor ogen stond. Het plan werd concreter tijdens het overleg op school met medewerkers van de Stichting Omgevingseducatie. Docenten raakten gedreven en zorgden voor een heldere structuur voor de begeleiding van de leerlingen en de organisatie in de school. Ze werden steeds enthousiaster toen bleek dat de verschillende culturele instellingen hun medewerking gaven. Ook hebben ze daar kennis en ervaring opgedaan over wat de omgeving, de plaatselijke instellingen en de gemeente het onderwijs te bieden heeft.

Reacties van docenten

'Wat ze nu geleerd hebben, vergeten ze niet meer, maar het vraagt wel een degelijke voorbereiding met elkaar in de school.'

'Dit onderzoekend leren is een goede voorbereiding voor de Tweede Fase, zowel voor de leerling als voor de docent.'

'Leerlingen herkennen hun dagelijkse omgeving; dat werkt stimulerend.'

Kroegbazen en koks

De Stichting Omgevingseducatie heeft voor dit project alle contacten gelegd, maar het is de bedoeling dat de docenten dat voor een volgend project grotendeels zelf doen. De communicatie met de instellingen in de omgeving vraagt nog wel extra aandacht, daarbij kan de stichting de gewenste ondersteuning geven. Ook de commerciële openbare bedrijven, zoals de cafés en restaurants, moeten op de hoogte gesteld worden van de activiteiten van de leerlingen, zodat kroegbazen en koks weten wat ze te verwachten hebben.

Andere talenten

In de evaluatie werd als belangrijk aspect gemeld dat bij de leerlingen andere talenten en andere kwaliteiten werden aangeboord dan bij het gebruikelijke onderwijs. Zij toonden doorzettingsvermogen om de juiste en voldoende gegevens te verzamelen. Leerlingen van wie dat niet werd verwacht, durfden hun werk te presenteren en omgekeerd: leerlingen van wie men het wel verwachtte, durfden juist niet. Mensen op straat aanspreken en afspraken maken voor een interview waren voor veel leerlingen nieuwe en spannende uitdagingen. Taken verdelen en samenwerken waren leerzame processen. Voor veel leerlingen bleef het project in het begin - net als voor de docenten - onduidelijk. Ze waren afwachtend, maar werden enthousiaster tijdens het verzamelen van de gegevens. De zelfstandigheid en verantwoordelijkheid die ze daarbij kregen, werkte motiverend. De onderwerpen spraken de leerlingen aanvankelijk niet zo aan,

maar door er informatie over te verzamelen in het dorp zelf ging bijvoorbeeld een onderwerp als De Gooische Moordenaar of de buurtwinkel wel voor ze leven. Mensen uit hun eigen dorp vertelden erover en dat wekte hun nieuwsgierigheid.

Presenteren

De presentatieavond was een succes, voor alle partijen was dat zeer stimulerend. De organisatie van zo'n avond vergt veel tijd. Als onderzoekend leren in de omgeving in het tweede en derde leerjaar in het lesprogramma wordt opgenomen, kan het presenteren aan derden daar ook een onderdeel van worden. Ook kunnen de leerlingen hun werk bijvoorbeeld aan elkaar of aan een ander leerjaar presenteren. Ze nodigen dan zelf ouders en medewerkers van de betrokken instellingen uit.

Leerlingen houden een Power Point-presentatie.

Bezoekers van de presentatieavond krijgen de door de leerlingen gemaakte krant.

Ervaringen in Hilversum

Net zoals de leerlingen van College De Brink in Laren zelfstandig en actief aan het onderzoeken gingen, deden de leerlingen van de vmbo-school Groot Goylant dat in Hilversum ook. De docenten van die school waren ook deelnemers aan het pilotnetwerk, dus ze hadden zich voorbereid. Zij kozen ervoor om met de eerste klas te beginnen. De medewerker van Omgevingseducatie gaf de opdrachten voor die doelgroep een strakkere structuur, maakte ze minder complex en spitste ze inhoudelijk toe op de Kerkbrink in Hilversum. Per deelvraag werd aangegeven waar de leerlingen welke gegevens konden vinden. Er was maar één instelling bij betrokken: het Goois Museum. Medewerkers van het Gooisch Vervoermuseum en de Historische Kring waren op de onderzoeksdag aanwezig in het Goois Museum om zich te laten interviewen. Telefonische afspraken hoefden niet gemaakt te worden. Wel hebben de leerlingen gegevens uit boeken en straatinterviews gehaald. Ook maakte een groepje een film over de Kerkbrink vroeger en nu, begeleid door JOM. De posters en de film die het resultaat waren van dit project worden tentoongesteld in het Goois Museum.

Experiment

Het bleek in de vorige jaren dat het best een ingewikkelde klus is voor leerlingen van deze leeftijd om individueel of in een klein groepje op de juiste manier gegevens te verzamelen in bijvoorbeeld een museum. Vooral als je dat nog nooit eerder hebt gedaan en als je het museum helemaal niet kent. Daarom heeft de stichting als experiment, in samenwerking met het Goois Museum en de docent van Groot Goylant, bij dit project een klassikaal kennismakingsbezoek opgezet. De bedoeling daarvan was de leerlingen een introductie te

geven in het museum, hen wegwijs te maken en hen te laten oefenen met een visuele analyse (bronnenonderzoek) van een voorwerp. Leerlingen werden gestimuleerd vragen te stellen, hun mening te geven, en te kijken naar voorwerpen, hun betekenis, oorsprong, functie en vorm. Op die manier maakten ze kennis met voorwerpen die - net als boeken - historische informatie opleveren.

Stimulerend

Deze manier van 'voorwerk' werkte stimulerend, de leerlingen waren enigszins vertrouwd geraakt met het museum voordat ze daar zelfstandig aan het werk zouden gaan. Het is dan ook de bedoeling om deze kennismakingsronde uit te breiden voor archieven, het Dudok Centrum voor architectuur en stedenbouw en voor instellingen in de andere plaatsen in het Gooi.

Toekomstplannen

De Stichting Omgevingseducatie Gooi, Vecht- en Eemstreek wil het netwerk omgevingsonderwijs voor de basisvorming verder uitbreiden en beginnen met vakbijeenvakkomsten voor de bovenbouw rondom de praktische opdrachten en de opdrachten voor profielwerkstukken met thema's uit de regio.

In het schooljaar 2000-2001 richt de stichting een website in die moet dienen als platform regionaal omgevingsonderwijs Gooi, Vecht- en Eemstreek. Centraal staat de interactie en communicatie tussen leerlingen onderling en tussen leerlingen en medewerkers van de instellingen. Leerlingen kunnen op de site hun producten zetten die het resultaat zijn van onderzoeksopdrachten in de omgeving.

De instellingen in de regio worden, aan de hand van een door de stichting opgesteld format, uitgedaagd zich op de site te presenteren op een manier die leerlingen aanspreekt. Ze zullen een vorm moeten vinden die een appel doet op de verbeelding van de leerling, zoals bijvoorbeeld een interview met een medewerker en/of gebruiker of een opvallend of gek object.

Ook zullen op de site onderwerpen worden gepresenteerd waarin een verband wordt gelegd tussen een object uit een culturele instelling en wat daarover in de omgeving is te zien. Een voorbeeld: een tekening van een monument uit het archief, een foto van het gebouw in de omgeving en een interview met de architect die het heeft gerestaureerd of de trotse ambtenaar die de restauratie heeft begeleid. Vervolgens worden er onderzoeksopdrachten aan gekoppeld, waarvan het resultaat op de site wordt gezet.

De Stichting Omgevingseducatie bereidt met het Dudok Centrum voor architectuur en stedenbouw in Hilversum een plan voor voor een leerling-

Leerlingen: 'We hadden een opdracht "van buurtwinkel tot supermarkt". We vonden het een boeiende opdracht omdat we door het interviewen veel over het onderwerp te weten zijn gekomen. Het onderwerp lag vooral bij oudere mensen nogal gevoelig.'

gerichte studieplek. Leerlingen krijgen daarbij de gelegenheid begeleide stads-, architectuur- en/of parkwandelingen te maken, waarna ze zelf een korte wandeling kunnen samenstellen. De resultaten in de vorm van foto's, interviews, werkstukken en films worden gepresenteerd bij de studieplek in het Dudok Centrum en op de website (www.omgevingseducatie.nl).

De werkzaamheden van de Stichting Omgevingseducatie in het schooljaar 1999-2000 werden mede mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van Stichting VSB Fonds, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Prins Bernhard Cultuurfonds, Atrium Woonpartners Midden-Nederland, ING Bank Bussum, SAS Institute bv en het LOKV Nederlands Instituut voor Kunsteducatie.

Colofon

Onderzoek je eigen buurt. Omgevingseducatie op school is een uitgave in de serie *Kunst onder 18* van het LOKV Nederlands Instituut voor Kunsteducatie.

Tekst: Alice Geijssel (Bureau Beeld-Schoon kunst en culturele projecten, Hilversum, Stichting

Omgevingseducatie Gooi, Vecht- en Eemstreek)

Tekstredactie: Tia Lücker, Amsterdam

Foto's: Frank Dries, Utrecht

Vormgeving: Frank Pekaar

Eindredactie en productie: LOKV, Utrecht

Drukwerk: Grafische bedrijven Anraad

LOKV Nederlands Instituut voor Kunsteducatie

Genzenmarkt 6

Postbus 805

3500 AV Utrecht

Telefoon 030-233 23 28

Fax 030-233 40 18

E-mail lokv@lokv.nl

<http://www.lokv.nl>

